

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.

KOVÁCS KAMILLA

AZ 1978–1981 KÖZÖTTI ORION KUTATÁSRÓL

A KUTATÁS ÁLTALÁNOS KÖRÜLMÉNYEI

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete H. Sas Judit vezetésével 1978 és 1981 között kvalitatív kutatást folytatott a munkásosztály¹ életmódjának feltérképezésére. A felmérésben részt vett Andrássyné Szabó Emőke, Bajovics Rózsa, Csanád Györgyné, Diósi Pál, Hadházy Ágnes, Hanák András, Hanák Gábor, Herczog Mária, Heleszta Éva, Heleszta Sándor, Horváth Albert, Józsa Judit, Mihancsik Zsófia, Papp Mária, Örkény Antal, Romvári Klára, Schulek Adrienne és Szántó Zsuzsa.

Kutatásuk helyszínének a szocialista ipar egyik legproduktívabb gyárát, az akkor állami tulajdonban levő Oriont (mai nevén Orion Elektronikai Kft.) választották. 45 dolgozót kértek fel a kutatásban való részvételre. A mintába kerülés feltételeként az alábbi kitételeket határozták meg: a dolgozó 25–35 év közötti legyen, budapesti lakos, akinek saját családja (felesége/férje és gyermeke is) van. Ezen kitételekkel a munkásosztály „elit rétegét” kívánták elérni. Azokat, akik Budapesten élnek, tehát nem ingázók, fiatalok és – saját meglátásuk szerint – megfelelő egzisztenciával rendelkeznek a családalapításhoz. A megkérdezett fiatalok az akkor dinamikus fejlődő elektronikai iparágban dolgoztak, éppen ezért képzetebbnek számítottak az átlagnál. A kiválasztottak közé tehát a „munkásosztály krémje” került, akikkel otthonaikban – férjük/feleségük társaságában – bonyolították az interjúkat. A követéses vizsgálat többórás életútinterjúval kezdődött a házaspár mindkét tagjával külön-külön. Ezt követően a kutatók egy éven keresztül minden hónapban újra felkeresték a családokat, és újabb interjúkat készítettek. Ezek lettek a „Mi történt?” típusú interjúk. Ekkor már konkrét, előre egyeztetett kérdések nélkül látogatták meg a dolgozókat, és annak feltérképezésére törekedtek, hogy mi is történt az adott családdal az

¹ A rendszerváltás után elfogadottá vált a nézet, miszerint nem létezett az államszocializmus időszakában egységes munkásosztály.

Ennek részletes ismertetésére az alábbiakban nem térek ki, de bővebben olvashatunk a témáról például Valuch Tibor értekezéseiben (vö. Valuch 2005, 2012).

elmúlt egy hónap alatt. Milyen örömök, bánatok, kihívások, nehézségek, konfliktusok, események színezték mindennapjaikat. A beszélgetések menetét ettől fogva a kérdezettek által fontosnak ítélt, említésre méltó történések határozták meg.

A felmérés azt térképezte fel, hogy mennyire igaz az a szocialista szlogen, miszerint „*a munkásosztályé a hatalom*”. Mi a helyzet azokkal, akikkel a szocialista felfogás értelmében „minden rendben van”: a fiatal, nagyvárosi, magasan kvalifikált ipari munkásokkal? Honnan jöttek, meddig jutottak, hogyan élnek és dolgoznak, mi jellemzi életmódjukat, céljaikat, vágyaikat, lehetőségeiket? Mennyire ismerik ki magukat saját életükben, mennyire képesek beavatkozni, alakítani, átlátni azokat a helyzeteket és konfliktusokat, amelyekbe kerülnek? Milyen szabadságfokkal irányítják életüket? Beavatkoznak vagy beavatkozhatnak-e saját életük formálásába és irányításába? Vagy éppen sodródnak anélkül, hogy különösebben értenék, befolyásolni tudnák mindazt, ami velük történik? Mennyiben és miben érvényesülhet választási szabadságuk, és ha van ilyen, tudnak-e vele élni, vagy a társadalom gazdaságpolitikai, kulturális állapota vastörvényként érvényesül és kiszámíthatóan determinálja az emberek életét?

A kutatás eredményeit összegezvén 1986-ra H. Sas Judit megírta *Szubjektív történelem* című kéziratát, amely „irritáló” tartalma miatt azonban csak jóval később, 1995-ben jelenhetett meg. Már ebből is következtethetünk, hogy az eredmények nem a rendszer által elvártakat igazolták.

A FENNMARADT ANYAGOKRÓL

A kutatás lebonyolítása óta közel 40 év telt el. Ennek fényében nem lepődhetünk meg azon, hogy már nem áll rendelkezésünkre a teljes adatállomány. Ennek pontos okát nem ismerjük, de számos feltételezéssel élhetünk. Az interjúk megőrzésének egyetlen lehetséges módja az írógéppel rögzített szövegek tárolása volt. A veszteségben közrejátszhat, hogy számítógépek hiányában kezelhetetlenné vált a rengeteg szöveganyag. A fáradtságos papíralapú nyilvántartások vezetésének ellenére is előfordulhatott, hogy bizonyos mappák elkallódtak. Nem kizárható az sem, hogy a hatalmas helyigény miatt egyes anyagokat „feleslegesnek ítélvén” tudatosan selejteztek ki. A tudatosság nem feltétlenül a helyhiányból eredt. Az is elképzelhető, hogy az „irritáló” veszélyes tartalmakat szándékosan semmisítették meg. Napjainkban a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely az OSA Archívummal összefogásban vette kézbe az anyagokat és indította el azok feldolgozását, rendszerezését, majd a modern elvárásoknak is megfelelő digitális archiválását (lásd: <http://www.20szazadhangja.hu/>). A közel 40 éves, írógéppel írt interjúk lapjainak digitalizálása komoly kihívást jelentett. A papír természetes elszíneződése, a festék fakulása és a helytelen tárolásból származó gyűröttség nehezítette a munkát.

A rendezés és digitális archiválás eredményeként összesen 190 önálló digitális dokumentum született. Ezek minősége, típusa, és kiterjedése változó. Az anyagok nagy többsége jól olvasható. A dokumentumok között találunk néhány kézzel írt változatot is, melyek szintén kihívást jelenthetnek az olvasónak.

A kutatás során létrehozott anyagok a következő fő típusokba rendezhetők:

- Életútinterjú
- Adatok az életútról/életkörülményekről
- „Mi történt?” interjú

- A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondottak adatgyűjtő lapja
- Az elmondott történet további összefüggéseit tartalmazó adatgyűjtő ív
- Az elmondott történetek-események további alakulását összefoglaló adatgyűjtő ív
- Az egymással összefüggő történetek adatgyűjtő íve
- Zárójelentés

Az „Életútinterjúk” az első találkozás alkalmával készültek. Külön a férjjel és külön a feleséggel, ügyelve arra, hogy a kérdezőn és a mesélőn kívül ne legyen más jelen az interjú során. Ezek nagyobb kiterjedésű dokumentumok, általában 50 oldal feletti terjedelemmel. Nem narratív jellegű a meséltetés. A kérdező előre meghatározott kérdéssoron halad végig.

Az „Adatok az életútról/életkörülményekről” típusú dokumentumok 56 oldalnyi kérdést tartalmazó könyvek. A kérdésekre a választ a kutató az első interjú után vagy év közben kézzel beírva adja meg. Ez a dokumentum az „Életútinterjúból” és „Mi történt? – interjúkból” kinyerhető legfontosabb adatokat és eseményeket gyűjti egybe.

A „Mi történt?” interjúkra év közben, havonta került sor. A kutató a beszélgetés elején rendszerint visszakerdezett néhány a korábbiakban történt eseményre, az azzal kapcsolatos változásokat meséltette el, majd az elmúlt hónapban történt friss események iránt érdeklődött. A „Mi történt?” interjúk terjedelme átlagosan 30–45 oldal között mozog.

„A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondottak adatgyűjtő lapja” egy interjúátírat-típus. A „Mi történt?” interjúkban felhozott legfontosabb új információkat ezen az íven rögzítette utólagosan a kérdező. Gyakran az interjúalany saját szavait használva mutatta be a legújabb említésre érdemes történetet, és emelte ki a komplett „Mi történt?” interjúból az átláthatóbb elemzés érdekében.

„Az elmondott történet további összefüggéseit tartalmazó adatgyűjtő ív” egy olyan interjúátírat, ami 30 oldalon át kérdéseket tesz fel a „A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondottak adatgyűjtő lapján” megjelölt új eseménnyel kapcsolatosan a precízebb értelmezhetőség kedvéért.

„Az elmondott történetek-események további alakulását összefoglaló adatgyűjtő ív” is egy interjúátírat. A több hónapon keresztül megjelenő, folytatólagos események rögzítésére, összefűzésére alkalmas ív. A korábban említett új, fontos eseményhez, amennyiben az elkövetkező alkalmakkor hozzáfűznivalója akad a kérdezőnek, ezt az adatgyűjtőt alkalmazták.

Mivel egy idő után kezelhetetlenül sok történet függött össze egymással, nélkülözhetetlenné vált „Az egymással összefüggő történetek adatgyűjtő ívét” bevezetni. Az íven a kérdezők kézzel rögzítették néhány mondatban az alapeseményt, majd bemutatták az alaptörténetre hatást gyakorló új eseményt is.

A „Zárójelentés” a kutató végső összefoglalása, önálló véleményalkotása a családról. A kérdező ekkor az interjúk során elhangzottakon túl beszámol a férjről és a feleségről kialakított személyes, szubjektív véleményéről és ír az interjúkon nem elhangzó, de érzékelhető egyéb tapasztalatokról. Ezek terjedelme átlagosan 20 oldal.

EGY CSALÁD – EGY ÉV

Az alábbiakban – kedvcsinálóként a jövőbeli kutatóknak – egy kiválasztott család történetét mutatom be. Az interjúkat Schulek Adrienne készítette. A családfő az interjúban „Kiss”, a feleség „Kissné” néven szerepelnek (lásd a 20. Század Hangja gyűjteményében: 409_12_2_002-409_12_2_018). Az első interjúra 1978. december 1-én került sor, a zárójelentés 1979. december 11-én készült el. Összesen 17 dokumentum maradt fenn a családdal készített interjúkból. Ezek nagy többsége elsősorban „A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondott adatgyűjtő lapja”, „Az elmondott történet további összefüggéseit tartalmazó adatgyűjtő ív”, és „Az elmondott történetek-események további alakulását összefoglaló adatgyűjtő ív”. Mindemellett találunk egyet „Az egymással összefüggő történetek adatgyűjtő íve” közül is.

A fennmaradt dokumentumok igen kusza családi körülményekről árulkodnak. Az első adatgyűjtő ívből megtudjuk, hogy a házasság korántsem idilli. Ekkor még nem esik szó a férj és feleség közötti megromlott viszonyról, csupán Kissné panaszait olvashatjuk anyósáról. A konfliktus abból származik, hogy Kiss és Kissné a házasságkötés után nem tudtak lakáshoz jutni, ezért a férj anyjához költöztek. A feleség ugyan javasolta, hogy lakjanak albérletben, de ezt mégsem tették meg. Az együttélés elmérgesítette a viszonyt az anyós és a meny között. Kiss nem kíván a vitában részt venni, rájuk hagyja a dolgot: *„Ez engem egyszer már majdnem idegösszeroppanásba kergetett. Szóval nem vitatkozom velük. Hülyeségeken lovagol mind a kettő. A minimális tiszteletet sem adják meg egymásnak.”* (Kiss, 1978. dec. 01.)

Kissné az anyósát túlzottan arisztokratikusnak tartja, aki felsőbbrendűnek akarja beállítani magát vele szemben. Véleménye szerint anyósa nem tudott beilleszkedni az új rendszerbe: *„arisztokratikus beállítottságú volt, belekényszerült ebbe a rendszerbe (...) nem tudott beilleszkedni. (...) Ezt a stílust én nem szoktam meg és el sem tudom viselni.”* (Kissné, 1978. dec. 01.)

A következő anyagokból megtudjuk, hogy Kissnének a házassága előtti élettársi kapcsolatából született már egy gyermeke. A kislány azonban nem lakik velük. Ennek oka igen összetett. A gyermek vér szerinti apja akadályozza meg, hogy Kissné magához vehesse a fiát, pedig Kiss nem volna a közös együttélés ellen. A vér szerinti apa, Elemér nem a gyermekéhez való ragaszkodás miatt tiltja el a fiát az anyjától, hanem azért, mert nem akar gyermektartást fizetni. Azt gondolja, ha a fia ott marad Harkányban – azaz egy településen vele –, akkor ezt jogosan nem is követelhetik tőle. A gyermek nem az édesapjával él, hanem Kissné nevelőszüleiével. Hozzájuk azért engedi a fiát, mert feltételezi, hogy mivel azonos településen laknak, nevelhetik ők anélkül, hogy neki gyermektartást kellene fizetnie. Mivel Kiss és Kissné Budapesten laknak, ha hozzájuk engedné a fiút – téves teóriája szerint őt –, gyermektartásra lehetne kötelezni.

Mindemellett Elemér Kissné szerint agresszív fenyegetésekkel él: *„Ha őneki gyerektartást kell fizetnie, ő engem megöl, az anyámékat is megöli. (...) Ezek a bolond cigányok olyanok, hogy mennek ám ásóval, villával. Ott nincs ám vicc! Frankón! Mint ahogy sokszor olvassa az ember, hogy fejszével verte fejbe. Azok olyanok. (...) Fenyegetnek minket a mai napig is. Én nem akartam azt a kisgyereket otthagyni. Nekem ez borzasztó, hogy a gyerek nincsen velem. (...) Olyan letargia ez, olyan végső elkeseredettség, ami csak egy anyából jöhet ki. Ezek a bolond cigányok olyanok, mindig marad, aki bosszút áll.”* (Kissné, 1978. dec. 10.)

Kiss és Kissné úgy gondolják, hogy törvény elé kellene vinni a dolgot, de a nevelőszülők lebeszélük őket erről, mert félnek, hogy az apa rajtuk állna bosszút.

A fenyegetések ellenére a család februárban már arról számolt be, hogy mégis elhozták a kisfiút magukhoz: „Megüzentem apuval is, anyuval is, sőt, mikor telefonáltam, akkor is, hogy azonnal, ha háborgatni meri a szüleimet, feljelentem.” (Kissné, 1979. febr. 06.) A gyermek apja erre állítólag visszaüzent, hogy ha Kissné feljelenti őt, akkor, ha újra a faluba jön, meg fogja ölni őt, a gyermeket és a szülőket is. A faluban Elemér össze is verekedett Kissné fogadott bátyjával, a kisfiú elköltöztetése miatt.

Közben a gyerek budapesti beiskoláztatásával kapcsolatosan is gondok támadtak. Az új iskola az előző intézménytől egy „távozási papírt” várt, ami csak két hét késéssel érkezett meg hozzájuk. Emiatt a kisfiú több hetet mulasztott. Márciusban már a nehézkes iskolai napokról számolnak be. A kis Elemérnek nem megy jól a tanulás az új iskolában, mert itt többet követelnek.

Szeptember 19-én nem várt eseményről mesél Kissné. Elköltözött férjétől. Érve, hogy a közösen töltött hét évből már az első év is rossz volt. Férje rendszeresen alkoholt fogyaszt, és más nőkkel hál. Emellett felrója neki, hogy túlzottan féltékeny: „Nem bízott meg talán bennem (...) és akkor mindenkivel összehozott, hogy én biztosan hova jártam, meg mit csináltam. Röstellem kimondani... hogy még az apóssal is lefeküdtem.” (Kissné, 1979. szept. 19.)

Kissné már ötször elköltözött férjétől a korábbiakban, de mindig visszament. „Miért mentem hozzá többször vissza? Az ő saját gyermeke miatt. Az ő gyermeke rimánkodott vissza, hogy anyucikám, drága anyucikám, ne hagyjál el!” (Kissné, 1979. szept. 19.)

Aztán mindig újabb gondok jöttek: „Mikor énvelem veszekedett, akkor mindig volt neki valakije. Egy nő nem is volt elég, hanem kettő. Futtatta a két nőt. Rugdosott agyba-főbe, ahogy csak tudott, a fejemet a falba verte, amilyen erővel csak tudta. Elvette a fizetésemet is. Földhöz vágott, aztán megfogott hajon fogva és úgy húzott a földön végig, úgy, hogy annyira rosszul lettem, hogy kihívták a mentőt. Aztán egy nagy csokor rózsával jött. Akkor még hülye felfogásom volt, hogy nem tartozom senkihez, jó lenne egy meleg otthon, hát visszamentem. (...) Az ő gyereke belátta, hogy ez már nagyon sok az én részemről. És akkor megmondta a saját gyereke, hogy anyuci, mert úgy hív, hogy nagyon jól teszed, hogy elmégy. Eleget tűrtem, szenvedtem oktanul. Fogom a magam életét élni, az biztos. A mai helyzetben, világban megvan a munkalehetőség. Szóval a nőknél másképpen van, jobban fenn tudja magát tartani.” (Kissné, 1979. szept. 19.)

Kiss másképp számol be az esetről. Egy szombati napon, amíg ő gyanútlanul horgászni volt, a felesége összepakolta a lakásban, ami mozdítható, és elment. A férj mindig is tudott felesége hűtlenkedéseiről, de saját bevallása szerint egy-két kiadós verésen kívül nem tett semmit, mert azért szerette őt: „Hát én egy balek voltam, hogy ezt idáig csináltam. Ilyen ember, mint ő, nem érdemes arra, hogy egy férfi, mint én is, eltartsa. Én nem vesződök, én nem leszek megint idegbeteg! Borzasztó volt. Megfogta magát, elment három napra, hazajött holtrészegen. Mikor én rájöttem, illetve tudva tudtam, hogy megcsal az Éva, hát én is azért csak megcsaltam, ugye. De nem is ez volt végeredményben a leglényegesebb dolog. Az, hogy oszt akkor a gyerekekkel sem törődött. Az ő gyerekével sem törődött. (...) Két hétig volt kórházban. Piszkosul megvertem. Azt mondtam,

megölöm. Állandóan azt kiabálta, börtönbe fog juttatni.” (Kiss, 1979. okt. 08.)

A történet legnagyobb vesztese talán a kis Elemér, aki még alig melegegett meg az új szülők között és ismerkedett meg az új iskolával, máris visszaküldték Harkányba anyja nevelőszüleihez.

Kiss októberben arról is beszámolt, hogy új barátnője van. Név szerint Lili: „Homlokegyenest más, mint az Éva. Komoly családból származik, komoly emberek, dinasztia. Úgy érzem, már jobban szeretem, mint az Évát. Most már teljesen harmóniában élünk. Most már a Lili nélkül nem tudnék lenni. Hogyha megtörténik a válásom, persze, hogy el fogom venni, összeházasodunk.” (Kiss, 1979. okt. 08.) Kiss és új kedvese, Lili egy helyen is dolgoznak: „Eltakarítgatunk kettesben. Pár helyiséget. Irodákat takarítunk... hát ahova irányítják az embert.” (Kiss, 1979. okt. 08.)

A férj beadta a válópert, novemberben az első békeltető tárgyalásról számolnak be. Kiss a fentiek ellenére mindeközben mégis meglátogatta feleségét, és békülési szándékáról biztosította. Kissné azonban nem engedett és kihívta a rendőrséget.

Az utolsó interjúra 1979. december 11-én került sor. Ekkor Kiss arról számolt be, hogy volt a rendőrségen. Feljelentette a feleségét, amiért kiköltözésekor 4500 forintját és sok közös tárgyukat is magával vitt. A rendőrségen azonban „kiröhögték”, és azt tanácsolták Kissnek, hogy ha még 10.000 forintot is vitt el, örüljön, amiért elment a felesége, és nem jelentette fel a bántalmazás miatt, mert akkor akár egy év börtönbüntetést is kaphatott volna.

Kissné utolsó interjújában rossz egészségi állapotáról számol be, és hogy szanatóriumba készül.

A történet önmagáért beszél. A botrányos eseményekkel tarkított családi élet olyannyira lefoglalta a házaspárt, hogy otthoni gondjaikon túl nem is tettek említést más fontos eseményekről, melyek a vizsgálat időszakában történtek velük. Munkájukról, érdeklődési körükről, baráti kapcsolataikról, terveikről, vágyaikról csak érintőlegesen beszéltek. A hét éves kapcsolatot, mely éppen a vizsgálat időszakában torkollt válásba, alapjaiban rengette meg az anyóssal való együttélés, az anyától elszakított kisfiú miatti viszontagságok, a férj agresszivitása, és – feltételezhetően – mindkét fél hűtlensége.

A cselekmények ismeretében olyan életutak rajzolódnak ki előttünk, melyek első ránézésre korántsem az erős, elit munkásosztálybeli emberek szocialista idilljét jelenítik meg. Be kell látnunk, komoly szakadék tátong a munkásosztály krémjéről alkotott politikai elvárások és az interjúkból kinyerhető tapasztalatok között. A gyermekét elhagyó, félrelépő anya, a gyilkossággal fenyegető apa, az agressziótól dühöngő, nőket futtató férj, a haláltól rettegő, betegeskedő nevelőszülők és az ő kezük között felcseperedő – ma még csak rossz tanuló – gyermek nem igazán testesítik meg az idealizált, eszményi munkásember képét.

KONKLÚZIÓ

A fentiekben bemutatott család története nem tekinthető kirívó, egyedi esetnek a többi interjú között. A beszámolók többségében találkozunk hasonló helyzetekkel. H. Sas Judit könyvét a következő összeggel zárja: a felmérésben résztvevő családok tagjai fiatal 25–35 év közötti felnőttek. Megdöbbenve tapasztalhatjuk azonban, hogy nincsenek a jövőre vonatkozó terveik, és elképzeléseik. Mindez abból ered, hogy beavatkozásra

és változtatásra igen korlátozottak a lehetőségeik. A szlogen, miszerint a munkásosztályé a hatalom, többet lát a munkásemberbe, mint amire az a valóságban lenni képes. A kutatás tehát rámutatott, hogy a fényesen tündöklő szlogenek mögött a valóságban a munkások hatalma oly csekély volt az államszocializmus időszakájában, hogy „nemhogy a társadalom változtatására, de még csak saját életük változtatására sem rendelkeztek képességgel” (H. Sas 1995: 118).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- H. Sas J. (1995) *Szubjektív történelem, 1980–1994*. Budapest: Szociológiai Kutató Intézet, Societas Alapítvány.
- Valuch T. (2005) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Valuch T. (2012) Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. In *Korall* 49: 5–16.